

УДК 94(47+57):394]-058.237"196/198"

Ю. В. Кузьменко, О. Корпас

**Повсякденне життя провінційної освітянської інтелігенції
УРСР у 60–80-ті рр. ХХ ст.**

Стаття присвячена дослідженню повсякденного життя радянської викладацької інтелігенції другої половини ХХ ст. На основі отриманих у ході опитування респондентів даних автори роблять спробу реконструювати становище, побут та рівень життя освітянської інтелігенції. Основні акценти у пропонованому дослідженні зроблені на матеріально-побутових умовах, особливостях шлюбно-сімейних відносин та стосунків у середині колективу.

Ключові слова: радянська інтелігенція, повсякденне життя, матеріально-побутові умови, мікроісторія, ХХ століття.

Статья посвящена исследованию повседневной жизни советской преподавательской интеллигенции второй половины ХХ века. На основе полученных данных авторы делают попытку реконструировать положение, быт и уровень жизни преподавательской интеллигенции. Основные акценты в предложенном исследовании сделаны на материально-бытовых условиях, особенностях брачно-семейных отношений и взаимоотношений в коллективе.

Ключевые слова: советская интеллигенция, повседневная жизнь, материально-бытовые условия, микроистория, ХХ век.

The article is devoted to the teacher's everyday life in the second half of 20th century. Basing on the oral history's methods the authors make an attempt to reconstruct the rutin life of education's intelligentsia. The main attention is paid to material standard of living, the attitude to workmates, family relationships.

Key words: Soviet ntelligentsia, everyday life, way of life, microhistory, ХХ century.

Однією з ключових тенденцій розвитку сучасної української історичної науки є підвищена увага до проблем історії повсякденності. Цей напрям в історіографії має справу не з великими подіями та видатними особистостями, а з тими сюжетами, які історики традиційно вважали неістотними. Вивчення "прози життя" в різних її проявах відкриває нові горизонти пізнання минулого, збагачує палітру історика, наповнює історичний текст емоційністю.

Історія повсякденності виконує два принципово важливі завдання: по-перше, дозволяє адекватніше сприймати історичний процес, який не зводиться до глобальних питань (економіка, політика, соціальна, історія держави), тобто долає суперечність між історією та життям, а по-друге, полегшує засвоєння історичного матеріалу, наближаючи читача до історичного процесу, створюючи ефект співучасті.

У радянські часи педагоги вважалися не просто носіями знань, які слід було передати молодому поколінню, а й провідниками державної ідеології, на яких покладалась відповідальність за підготовку нових членів соціалістичного суспільства. Однак на реальний стан, рівень оплати праці, повсякденне життя працівників освітньої сфери зверталось мало уваги, а тим паче, осторонь уваги залишалася провінційна вчительська та викладацька спільнота. Проблема вивчення повсякденності цікава в першу чергу тим, що вона дає змогу подивитися на минуле як "історію знизу". Проблема вивчення повсякденного життя радянської освітянської інтелігенції має методологічну актуальність, оскільки основним підходом дослідження є мікроісторія. Також актуальність полягає у заповненні прогалин у питанні соціального становища радянської інтелігенції 2-ї половини ХХ століття.

Вивчення побуту та повсякденності спочатку розглядалось у контексті філософії та соціології. Засновником історичного напрямку "історія повсякденності" вважається Фернан Бродель. Він же у 50-х роках ХХ ст. запропонував термін "мікроісторія", хоча його значення спершу мало негативний та іронічний зміст. Характерною рисою броделівської реконструкції повсякденної історії була перевага вивчення більш масових явищ, вибір великих часових меж для виявлення глобальних соціальних трансформацій. Послідовники "лінії Броделя" – французькі історики другого покоління школи "Анналів" скрупульозно вивчали взаємозв'язки між способом життя людей та їх ментальними структурами, побутово-соціальною психологією тощо.

У 60-ті рр. ХХ ст. в європейській історіографії мікроісторія посідає значно помітніше місце. "Від вивчення державної політики та аналізу глобальних суспільних структур і процесів звернемося до малих життєвих світів" – так звучав заклик німецьких дослідників, що задумали написати "нову соціальну історію" – історію рядових, звичайних, "малих" людей. У німецькій та італійській історіографії становлення мікроісторії пов'язане з іменами Х. Медіка, А. Людтке,

К. Гінзбурга, Д. Леві та інших. Дослідники намагалися переорієнтувати наукові праці, звернувши всі сили на вивчення "мікроісторій" окремих рядових людей або їх груп, носіїв повсякденних практик.

Стосовно історіографії питання безпосередньо повсякдення радянської викладацької інтелігенції, то хронологічно її можна розділити на два блоки: радянський (до 1991 р.) та сучасний (з початку 1990-х – до сьогодні). У Радянському Союзі в 60-х рр. XX ст. відбулося народження нового напрямку в історичній науці СРСР – дослідження соціально-економічних умов певних верств населення. Серед провідних дослідників історії Радянського Союзу варто виділити А. Ващук, І. Нерадовську, Л. Слабніну, які зробили великий внесок у вивчення соціально-економічних умов життя радянського населення в регіоні Далекого Сходу. Проте повсякдення освітянської інтелігенції в Радянському Союзі науково не досліджувалося. До того ж радянські студії, присвячені рівню та умовам життя радянських людей, мали низку недоліків. Перш за все, це неможливість об'єктивного висвітлення питання, оскільки правлячою партією був нав'язаний свій варіант історії та власне бачення тогочасного соціально-економічного становища населення. Також дослідники обмежувались здебільшого вивченням життя трудових верств, пропускаючи інтелігенцію та селянство.

Сучасна історична наука на пострадянському просторі приділяє значно більше уваги проблемам повсякдення, що обумовлено підвищеною увагою до історичної й культурної антропології та соціальної історії загалом.

Щодо загальнотеоретичних праць з питання історії повсякденності варто виділити українських дослідників О. Удода та О. Коляструк. Серед дослідників повсякденності на пострадянському просторі найповнішими є наукові доробки Н. Пушкарьової, Н. Козлової, І. Касавіної, С. Щавелевої, І. Орлової. Важливий внесок у розвиток історії повсякденності зробила О. Зубкова. У своїх працях вона не лише описує побут та повсякденність громадян СРСР, а й науково обґрунтовує актуальність та історичну цінність історії повсякденності, важливість її дослідження. Загальні тенденції та особливості повсякденності УРСР у роки застою висвітлені Н. Лаас у відповідному параграфі колективної монографії "Економічна історія України: Історико-економічне дослідження" в 2 томах за редакцією В. Литвина.

Історію повсякденності освітянської інтелігенції УРСР досліджували О. Коляструк, Ю. Гуртова та О. Прохоренко; на матеріально-побутовому забезпеченні освітян СРСР зробили акцент у своїх

дослідженнях Н. Белова, Е. Абубікурова, К. Ушмаєва, М. Федченко. Загалом для вітчизняної історичної науки напрямок історії повсякденності є відносно новим, разом з тим він вже здобув чималу популярність серед українських учених та зайняв доволі міцні позиції.

Основу джерельної бази дослідження становлять спогади 12 опитаних респондентів, серед яких переважно освітяни та вихідці з учительських родин. У дослідженні використані також матеріали домашніх архівів та документи нормативного характеру, котрі відображають загальні принципи державної політики щодо народної освіти, учительської інтелігенції тощо.

Мета праці – реконструювати ключові аспекти повсякденного життя радянських учителів провінційних міст, спираючись на спогади опитаних респондентів та попередні наукові дослідження проблеми. Відповідно до мети дослідження ставляться завдання: дослідити матеріально-побутові умови життя радянської викладацької інтелігенції, особливості шлюбно-сімейних відносин радянської викладацької інтелігенції та відносини в середині робочого колективу.

За визначенням вітчизняної дослідниці О. Прохоренко, інтелігенція – це мозок нації, де акумулюються звичаї, традиції, психічні настанови народу. Педагогічну інтелігенцію варто виділяти з усього прошарку інтелігенції, до яких відносяться і художники, і композитори, і архітектори тощо, оскільки вона акумулює і передає інтелектуальну культуру та традиції як у соціально-економічну, наукову, так і у культурну сфери життя суспільства [21, с. 177].

Повоєнні проблеми устрою життя громадян СРСР були актуальними не лише в 50-ті рр. ХХ ст., але й в роки "застою". На початку 60-х рр. ХХ ст. особливо гостро стояла житлова проблема. Звісно, з приходом до влади М. Хрущова відбулася переорієнтація в житловому, цивільному та промисловому будівництві: зроблено акцент на спорудженні будівель за типовими проектами, "без надмірностей", на основі індустріальних методів будівництва. За роки керівництва Хрущова було збудовано понад 13 тис. житлових будинків. Нові домівки отримали близько 54 млн радянських людей. Квартирне питання поставало й перед освітянською інтелігенцією провінційних містечок УРСР. Ситуація була неоднозначною. Багатьом молодим учителям пощастило з отриманням "окремої квартири", однак реалізації цієї мрії зазвичай передував період поневірян по комунальних квартирах чи так званих переселенських будинках. Наявні також спогади про те, що в селі управління радгоспу

забезпечувало молодих учителів квартирами, дровами та вугіллям, за його рахунок здійснювалася також оплата електроенергії та інших послуг. Проте сподіватися на допомогу держави у вирішенні житлового питання можна було далеко не всім. Освітяни здебільшого не мали можливості отримати житло, котре повністю задовольняло б їх потреби. Часто траплялися випадки, коли в однокімнатній квартирці чи в будинку, котрий потребував капітально ремонту, проживало 5–6 осіб (в основному батьки або рідня).

Доволі скромним був і бюджет освітян провінційних міст УРСР. Протягом усіх років існування Радянського Союзу рівень заробітної плати учителів був одним з найнижчих. Але простежується динаміка збільшення вчительських доходів протягом 20-х – 60-х рр. ХХ ст. [2]. Після реформи 1964 вчителі стали отримувати 65–115 карбованців залежно від стажу роботи і частини окладу [20]. Проте навіть прийняття положення про підвищення заробітної плати не вирішило фінансових проблем. Ця постанова сприяла своєрідному майновому розшаруванню в освітянських колах СРСР, оскільки визначалися три групи окладів залежно від місця знаходження школи та віку учнів: найнижчі (у I–IV класах), вищі (у V–VII класах) та відносно високі (у VIII–XI класах [2]). Більшість жила скромно, навіть бідно. Викладачам інститутів нараховували заробітну плату залежно від кількості годин, наукового ступеню та стажу роботи. Важливу роль у професійному зростанні відігравала приналежність до комуністичної партії. Сходження по вертикалі кар'єрних сходів, а відповідно і покращення фінансового становища не завжди залежало від професійної майстерності, кількості виданих наукових праць та винаходів. Якщо викладач не мав бажання вступати до партії, то шлях до отримання ним наукового ступеню був фактично закритий. Зазвичай сім'ї викладачів мали спільний бюджет і не ділили його між собою. Оскільки з коштами було скрутно, то кожну покупку сім'я обговорювала та зважено приймали рішення. Гроші витрачали здебільшого на продукти харчування, одяг, меблі першої необхідності та комунальні послуги [3]. Зі спогадів М. Корпаса сім'ї освітян рідко могли купити речі, котрі не мали першочергового значення. Часто гроші клали на книжку Ощадбанку, маючи на меті заощадити на майбутнє дітям або безбідну старість [6].

У роки "застою" свідомість радянської людини перелаштовувалася від бажання просто "жити" до потреби "жити добре". За твердженням Н. Лаас, чи не вперше за історію СРСР радянський соціум почали турбувати проблеми комфортного облаштування

житла, модного одягу, харчових делікатесів, побутової техніки [19, с. 487]. Однак традиційне облаштування осель освітян зберігало свою аскетичність та передбачало наявність найнеобхідніших меблів та предметів побуту: ліжка, столу, стільців, шафи, пеналу для кухонних приборів та полицок для книжок. За словами Е. Корпас, багато хто намагався зробити меблі, прокласти підлогу своїми руками [7]. У середині 70-х рр. ХХ ст. майже у кожній сім'ї був чорнобілий телевізор та холодильник, рідше – магнітофон. Перестали бути омріяними помічниками кожної радянської жінки автоматичні пральні машини, електропраски, м'ясорубки, швидковарки, які швидко перетворювалися на звичні предмети побуту. Оскільки тогочасна ідеологія пропагувала активний та рухливий спосіб життя, то більшість сімей мала велосипеди; значно рідше освітянські сім'ї володіли власним автомобілем. Звісно рівень матеріально-побутового забезпечення провінційної інтелігенції значно поступався умовам життя мешканців столиці та великих міст.

Основні вимоги до зовнішнього вигляду вчителів у Радянському Союзі мало чим відрізнялись від правил сьогодення. Одяг мав бути естетично витриманий, ошатний, гарний, у кольоровій гамі переважали помірно насичені барви. Стиль одягу діловий, хоч на радянський лад він здавався скоріше всього сіро-буденним. Волосся завжди мало бути чистим та ретельно зачесаним. Категорично заборонялося фарбувати волосся в надто яскраві кольори, аби не привертати увагу учнів. Та й взагалі в радянському учительському колективі це викликало осуд. Стосовно одягу чоловіків-учителів або викладачів, то їх одяг не вирізнявся різноманітністю. Зі спогадів М. Романюка, чоловіки-викладачі теж мали бути акуратно зачесаними та підстриженими. А ті, в кого були вуса чи борода ретельно слідували за тим, щоб вони не втратили естетичний вигляд. Всі вони носили ділові костюми, сорочки та краватки. Костюмів було декілька для зміни. Взуття було завжди чистим, відремонтованим. Порушення правил зовнішнього вигляду загрожувало звільненням з роботи та виключенням з партії [17].

Оскільки держава покладала на освітян важливу соціальну місію – виховання нового покоління громадян, які вже будуть жити при комунізмі, то дозвілля освітян було зазвичай спрямоване на підвищення культурного рівня, самоосвіту та вдосконалення фізичної форми. Серед найпоширеніших видів дозвілля виділялося читання. Обмін книгами з друзями, товаришами по службі, відвідування бібліотеки та створення власної бібліотеки були традиційними для

освітян практиками. У 80-ті рр. ХХ ст з'явилася нова тенденція: домашні бібліотеки почали збирати не за тематичним критерієм чи літературними смаками, а за кольором палітурки, щоб книжкові полиці чи книжні шафи мали естетичний вигляд.

Наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. інтелігенція активно займалася художньою самодіяльністю. У 1960-х рр. слухали радіо, що, очевидно, пов'язано з широким його розповсюдженням як ЗМІ і незначною кількістю телевізорів у громадян в той час. Освітяни часто відвідували кінотеатри, музеї рідного міста та інших міст УРСР та СРСР, виставки картин та фотографій. У 70–80-ті рр. ХХ ст. популярним видом дозвілля серед інтелігенції був активний відпочинок. За спогадами Г. Майстренка, його сім'я з друзями часто виїжджали до лісу або річки, збирали гриби, ягоди, суцвіття дерев і трав. Часто влаштовували велосипедні прогулянки містом або за його межами [11]. Поширеним видом аматорського зимового спорту серед інтелігенції було катання на ковзанах, набули популярності лижі, спортивний та гірський туризм, альпінізм.

Специфікою освітянської роботи у будь-які часи була і залишається проблема дотримання балансу між роботою, громадськими справами та сім'єю. Робота та громадська діяльність займали левову частку часу. До того ж підготовка до занять поглинала фактично весь вільний час працівника освітньої сфери. Через це в сім'ях часто виникали непорозуміння та образи. Сімейні неприємності подекуди призводили до розлучення, до яких з осудом ставилися на роботі та в партії. Найчастіше розлучення траплялися у сім'ях, де один з подружжя був викладачем (вчителем), а інший – працівником іншої сфери. Міцнішими були ті сім'ї, де вчителями (викладачами) були і чоловік, і дружина, оскільки вони краще розуміли одне одного.

Важливе місце в житті освітян займали відносини в робочому педагогічному колективі. Як зазначалося вище, більшість свого часу вони проводили саме на роботі. З колегами доводилось підтримувати дружні стосунки, оскільки їх пов'язували не лише професійні відносини, але й організація дозвілля, спільні вирішення проблем та виконання суспільних обов'язків. Часто робочі взаємовідносини оберталися міцною дружбаю. Проблизно однаковий рівень побутово-матеріального забезпечення, відсутність різких відмінностей у майнових статках сприяла формуванню дружних стосунків між членами колективу. Тому без особливих запрошень приходили один до одного в гості, влаштовували спільні вечори, які всіх зближували та

ріднили. Незважаючи на це, на роботі дружні відносини відходили на другий план: у колективі мала дотримуватися субординація, панувати офіційна, ділова атмосфера. Конфлікти в середині педагогічних колективів також не були рідкістю, однак їх намагалися якомога швидше розв'язати та не виносити на широкий загал. В особливо конфліктних ситуаціях проводилися збори трудового колективу, які готував голова профспілки чи секретар парторганізації закладу (залежно від того, чи був учасник конфлікту членом Компартії). Доля учасників конфлікту визначалася коулуарно та заздалегідь фактично трьома особами – секретарем парторганізації, позиція якого була визначальною, керівником навчального закладу та головою профспілки, які налаштовували членів колективу на необхідну тональність виступів під час зборів та готували текст резолюції зборів. Отже, збори трудового колективу були формальністю, завчасно підготованою "театральною виставою".

Таким чином, повсякденне життя радянських освітян є малодослідженою та водночас перспективною дослідницькою проблемою, оскільки наявна широка джерельна база: безпосередньо спогади вчителів та людей з їх оточення, архівні документи, домашні архіви, фотоматеріали. Історія повсякденності є історією тих, без кого її не могло б бути, але хто для істориків залишився "безіменним" і "мовчазним". Підсумовуючи загальний виклад, можна зробити висновок, що рівень життя освітян був доволі скромний, усі мали приблизно однакові матеріально-побутові умови та проблеми. Освітянська інтелігенція – це люди, котрі здебільшого були віддані своїй роботі, педагогічним та моральним принципам. Незважаючи на часто незадовільні, некомфортні умови роботи та проживання, відсутність достатнього рівня матеріально-побутового забезпечення, вони були віддані справі свого життя. Прикро, що керівництво Радянського Союзу так і не змогло гідно оцінити їх старання. Ця ж вада була успадкована можновладцями незалежної України.

Література

1. Белова Н. Воспоминания как источник изучения повседневности советских учителей [Електронний ресурс] / Н. А. Белова // Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова. – 2010. – № 1. – Режим доступу:

http://valerytishkov.ru/cntnt/nauchnaya/publikacii4/nabelova_v.html. –

Назва з екрана.

2. Белова Н. Заработная плата советских учителей в 1920–1960-е гг. [Електронний ресурс] / Н. А. Белова // Ярославский педагогический вестник. – 2011. – № 1. – Режим доступу: http://vestnik_yspu.org/releases/2011_1g/10.pdf. – Назва з екрана.
3. Белова Н. Повседневная жизнь советских учителей : автореф. дисс. на соис. науч. степ. канд. ист. наук : спец. 07.00.07 "Этнография, этнология и антропология" [Електронний ресурс] / Н. А. Белова. – Москва, 2011. – Режим доступу: <http://www.disserscat.com/content/povsednevnyaya-zhizn-sovetskikh-uchitelei>. – Назва з екрана.
4. Ващук А. Социальная политика в СССР и ее реализация на Дальнем Востоке (середина 40–80-х годов XX в.) [Електронний ресурс] / А. С. Ващук. – Владивосток : Дальнаука, 1998. – Режим доступу: <http://ihaefe.org/files/publications/full/vashuk-ussr-social-politics.pdf>. – Назва з екрана.
5. Воробьева М. Городской советский быт: клише идеологии и реальность [Електронний ресурс] / М. В. Воробьева // Социокультурное развитие города: история и современность ; сборник научных трудов. – Екатеринбург, – 2006. – Режим доступу: <http://www.culturalnet.ru/main/fileex/2>. – Назва з екрана.
6. Інтерв'ю Запашної С. О., 1955 року народження (у 1978–1985 рр. – вчитель хімії та біології), записане О. Корпас 30.10.2014. Зберігається в архіві автора.
7. Інтерв'ю Кирзик М. О., 1947 року народження (у 1966–1973 рр. – вчитель початкових класів в с. Кожанка, Фастівського району. 1974–1990 рр. – вихователь фастівського ДНЗ № 6), записане О. Корпас 5.11.2014. Зберігається в архіві автора.
8. Інтерв'ю Корпас Е. Й., 1941 року народження (у 1962–1970 працювала вчителем початкових класів; у 1971–2001 рр. – вихователь фастівського ДНЗ № 6), записане О. Корпас 30.10.2014. Зберігається в архіві автора.
9. Інтерв'ю Корпас М. В., 1974 року народження (виходець з родини вчительської інтелігенції), записане Корпас О. 1.11.2014 // Зберігається в архіві автора.
10. Інтерв'ю Лук'янової В. М., 1953 року народження (у 1974–2008 рр. – вчитель початкових класів фастівської ЗОШ № 7), записане О. Корпас 29.10.2014 // Зберігається в архіві автора.
11. Інтерв'ю Майстренка Г. Я., 1945 року народження (з 1968 року по сьогоднішній день працює вчителем у великоберезянській школі на посаді вчителя історії), записане О. Корпас 4.11.2014. Зберігається в архіві автора.
12. Інтерв'ю Малиновської О. П., 1977 року народження (походить з родини вчительської інтелігенції), записане О. Корпас 5.11.2014. Зберігається в архіві автора.

13. Інтерв'ю Мальваного Е. О., 1950 року народження (у 1972–1976 рр., 1985–2010 рр. – вчитель української мови у фахівській ЗОШ № 10), записане О. Корпас 03.11.2014. Зберігається в архіві автора.

14. Інтерв'ю Маришук Л. С., 1959 року народження (сестра вчителя російської мови), записане О. Корпас 02.11.2014. Зберігається в архіві автора.

15. Інтерв'ю Нижника О. В. 1967 року народження (походить з родини інтелігенції), записане Корпас О. 7.11.2014. Зберігається в архіві автора.

16. Інтерв'ю Пономаренко А. С., 1945 року народження (у 1972–1988– вчитель німецької мови фахівської школи № 5), записане О. Корпас 30.10.2014. Зберігається в архіві автора.

17. Інтерв'ю Романюка М. А., 1946 року народження (у 1966–1970 рр. – вчитель математики в м. Козятин, Вінницької області. 1971–1989 рр. – вчитель математики у школі № 3 м. Фастова), записане О. Корпас 01.11.2014. Зберігається в архіві автора.

18. "История повседневности" как направление исторических исследований [Электронный ресурс] / Н. Пушкарева – Режим доступа:

http://www.perspektivy.info/history/istorija_povsednevnosti_kak_napravlenije_istoricheskikh_issledovanij_2010-03-16.htm. – Назва з екрана.

19. Лаас Н. О. Повсякденне життя / Н. О. Лаас // Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : Ніка-Центр, 2011.

Т. 2. – 2011. – С. 485–494.

20. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа : сборник документов 1917–1973 гг. [Электронный ресурс] / уклад. В. З. Дробышев. – М., 1974. – 137 с. – Режим доступа: http://intellect-invest.org.ua/rus/social_history_pedagogical_official_documents/. – Назва з екрана.

21. Прохоренко О. Науково-педагогічна інтелігенція як соціально-професійний прошарок в 1945–1955 рр. / О. Прохоренко // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / відп. ред. В. М. Даниленко ; НАН України. Інститут історії України. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010.

Кн. 2. – 2010. – С. 177–208.

22. Пушкарева Н. Л. История повседневности и частной жизни глазами историка / Н. Л. Пушкарева // Социологические исследования. – 2003. – № 2.

23. Пушкарева Н. Предмет и методы изучения истории повседневности [Электронный ресурс] / Н. Л. Пушкарева // Вопросы теории. – 2004. – № 5. – Режим доступа:

http://journal.iea.ras.ru/archive/2000s/2004/Pushkareva_2004_5.pdf. – Назва з екрана.